



## מבצע ברברוסה : כיבוש ברית המועצות וראשית השמדת היהודים

ב-22 ביוני 1941 החל 'מבצע ברברוסה' – פלישת הצבא הגרמני לבריה"מ בעוצמה צבאית כבירה, במגמה להכריע את המלחמה עד החורף. תחילה התקדם הוורמכט במהירות רבה. כתוצאה מחוסר הכוננות בצבא האדום, שיבוש אמצעי התקשורת ופחדו של הפיקוד לפעול על דעת עצמו בלי אישור הדרגים הפוליטיים, כמעט התמוטט המערך הצבאי הסובייטי. במינהל האזרחי השתררה אנדרלמוסיה ורבים מהממסד דאגו בראש ובראשונה למלט את נפשם ואת בני משפחותיהם.

## פינוי

בימים הראשונים של המלחמה הוקמה 'מועצה עליונה לפינוי', שנועדה להעביר לעורף בצורה מאורגנת מפעלים על עובדיהם ובני משפחותיהם וכן אנשי מנגנון וצוותי מוסדות חשובים. סמכות להעביר לפנים הארץ מפעלים ואזרחים הוענקה גם למפקדות הצבאיות, וכן טיפלו בכך מוסדות השלטון המקומי. ואולם, העדר תוכנית פינוי כוללת, השינויים המהירים בזירת הקרבות וריבוי הרשויות שטיפלו בכך, גרמו ניגודים ועיכובים רבים בפינוי. בחודשי המלחמה הראשונים ניתן לדבר בעיקר על מנוסה ולא על פינוי. מרבית הנמלטים היו צעירים, בעלי כושר ניידות רב, שהיו קשורים במנגנון הסובייטי או שהיו מועסקים בבתי-חרושת ובמפעלים. מובן שהדבר היה תלוי גם בתנאים האובייקטיביים של קירבה לתחנת רכבת או לאמצעי תחבורה אחרים. על דרך ההכללה ניתן לומר, כי אפשרויות המנוסה היו רבות יותר מערים גדולות מאשר מעיירות. במרוצת הזמן הואט קצב התקדמות הצבא הגרמני, נרכש ניסיון וגובשו הנהלים והכלים (ריכוז אזרחים, הסדרת כלי תעבורה), וממילא הפך הפינוי למתוכנן יותר. רק משלהי יולי 1941 החלו המוסדות המטפלים בפינוי לטפל בכלל האזרחים שביקשו להימלט, ולא רק באנשי מנגנון ובעובדי מפעלים שנועדו לשרת את מאמץ המלחמה. ישובים שנכבשו מיד עם פלישת הגרמנים, או סמוך לה, קטנים היו הסיכויים להימלט מהם, ואילו ישובים שנכבשו אחר-כך, גדולים יותר היו הסיכויים להימלט מהם ביוזמה עצמית או בצורה פחות או יותר מאורגנת. אפשרויות המעבר לפנים הארץ לגבי היהודים משמען היה הסיכוי להינצל מהשמדה. עם פלישת הגרמנים לבריה"מ נקראו לשירות צבאי פעיל גברים של 14 שנתונים, ילידי 1905-1918, שהצטרפו לארבעת השנתונים, ילידי 1919-1922, שהיו בשירות סדיר בצבא בפרוץ המלחמה. הגיוס בחודשים הראשונים של המלחמה, בייחוד באזורים הסמוכים לזירת הקרבות, נערך מתוך אנדרלמוסיה מוחלטת. באזורים המסופחים



כמעט שלא התנהל גיוס כלל ובעיקר, בגלל כיבושם המהיר בידי הגרמנים, ובשטחי מערב בריה"מ שבגבולותיה עד 1939, היה הגיוס חלקי בלבד. נמצא כי סיכוייו של יהודי להישרד ולהילחם בשורות הצבא האדום היו אף הם תלויים לא במעט באיזור מגוריו ובזמן כיבושו של אותו איזור בידי הנאצים. מכיוון, שלמעשה, בריה"מ היתה המדינה היחידה באירופה שנכבשה רק בחלקה, נחלקה בה גם האוכלוסייה היהודית, למצער עד ראשית 1943, לשתי חטיבות: האחת נמצאה בשלטון הכיבוש הנאצי והאחרת נמצאה בשלטון הסובייטי.

## כיבוש והשמדה

השטחים הכבושים בבריה"מ חולקו מבחינת המינהל של הגרמנים לארבע יחידות, וגבולותיהן השתנו בהתאם להתפתחויות בחזית. שתי יחידות היו מבחינה פורמלית בשלטון מינהל אזרחי: (1) 'נציבות הרייך אוסטלנד' שכללה את הארצות הבלטיות ובילורוסיה המערבית, ובכללו איזור מינסק; (2) 'נציבות הרייך אוקראינה', (פרט לגליציה המזרחית, שצורפה לגנרלגוברנמן שבתחומה היו אזורי ווהלין (Volhynia), ז'טומיר, קייב (Kiev), ניקולאיב (Nikolayev), טאבריה (Tavria) ודניפרופטרובסק. רוב שטחה הכבוש של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית וחלק משטחה הכבוש של הרפובליקה האוקראינית היה נתון לשלטון הממשל הצבאי. האיזור שבין הנהר דניסטר (Dniester) ובין הנהר בוג (Bug), שכונה טרנסניסטריה ובו העיר אודסה, הועבר לשלטונה של רומניה. ואולם, לחלוקה הזאת שבתחום שליטת הגרמנים נודעה משמעות מעטה ביותר מבחינת האוכלוסייה היהודית, שבה טיפלו בעיקר הס"ס והאינזצגרופן [עוצבות המבצע], בעת ההכנות למיבצע 'ברברוסה' ניתנו הוראות להשמיד את כול היהודים [ראה פקודת הקומיסרים], וזאת כחלק מהתפיסה האידיאולוגית שהדריכה את היטלר במלחמה בברית-המועצות. ואולם, במסגרת המדיניות הכללית של הנאצים להשמדת היהודים ניתן להבחין בשני דפוסים של רצח יהודים בשטחי בריה"מ שכבשו הגרמנים. הדפוס האחד הופעל בעיקר בחלק מהשטחים שסופחו לבריה"מ ב-1939-1940, והוא דמה בקווים הכלליים, לאחר גל החיסול של האינזצגרופן לזה שבתחומי הגנרלגוברנמן בפולין, דהיינו, התעללות, הקמת גטאות, הרעבה, ולבסוף שילוחים להשמדה. באזורים ההם הוצאה בדרך כלל ההשמדה הכללית של היהודים לפועל שנה או שנה וחצי אחרי כיבושם. שונה היה המצב בשטחי בריה"מ שבגבולותיה עד 1939 פרט לטרנסניסטריה.

השמדת היהודים בשטחי בריה"מ הישנים נעשתה, בין היתר, מתוך התפיסה האידיאולוגית הנאצית, כי היהודים הם המשענת העיקרית של המשטר הסובייטי, שהוא יציר כפיהם, ועל יסוד המדיניות שיש לעקור מהשורש את נושאי הבולשוויזם. הנאצים פעלו אפוא בהתבסס על



הפקודות לחיסול היהודים, שניתנו בעיקר בעל-פה, ועל 'פקודת הקומיסרים', ורצח היהודים נתפס כחלק אינטגרלי של הפעולות הצבאיות. הרצח הטוטלי של היהודים בכל ישוב שכבשו הגרמנים בשטחי בריה"מ שבגבולותיה עד 1939, נעשה כמה שבועות, ולכול היותר חודשיים-שלושה אחר כיבוש הישוב.

השמדת היהודים בישובים הכבושים בידי הגרמנים בבריה"מ הוצאה על-פי רוב לפועל באחת מארבע הדרכים האלו, או בכמה מהן במשולב:

1. שלטון הכיבוש הגרמני היה ממנה יודנרט בן שלושה עד חמישה אנשים. לרוב היו בו נכבדי היהודים וזקניהם שנשארו במקום, אנשים שלא היו מעורבים בחייהם הפוליטיים בימי השלטון הסובייטי, כגון רופא, יהודי בא בימים שזכה לכבוד התושבים, מהנדס וכיוצא בהם. כעבור כמה ימים היו מתפרסמות מודעות, שעל יהודי המקום להירשם בוועד היהודי, ומי שלא יעשה כן יירה. כמה ימים, ולמירב – כמה שבועות אחרי הרישום, נצטוו היהודים להתייצב במקום מסויים בעיר כדי להישלח למחנה עבודה או 'לשם העברה לפלשתינה'. במודעות על ריכוז היהודים נכלל איום שכול יהודי שלא יתייצב וכול אדם שסייע בהסתרת יהודים יוצא להורג. היהודים נצטוו לקחת עמם רק בגדים מעטים ולא לקחת דברי מזון, כי הם 'יסופקו להם' מידי הרשויות. את היהודים הנאספים ליוו גרמנים ויחידות חמושות מקרב התושבים המקומיים, והללו היכו, התעללו וירו בכול מי שפיגר או שהביע מחאה כלשהי. היהודים הנאספים הובלו, לרוב ברגל, ולעיתים במשאיות, לתעלות אנטי-טנקיות, למחצבות או לגאיות שבקרבת הישוב. סמוך למקום הרציחה חולקו היהודים לקבוצות, בכול אחת עשרות או מאות נפש. הקורבנות נצטוו להתפשט והובלו לאתר הרצח, שהיה מוקף גרמנים חמושים במכונות ירייה. היהודים הוכנסו לתעלה, לגיא או למחצבה, ונפתחה עליהם אש מכול עבר. עם סיום רציחת קבוצת אחת, הובאה קבוצה אחרת וגם היא נרצחה באותה צורה. באותם המקומות נורו גם יהודים שנתפסו במסתור אחר רצח ההמונים, ולעיתים קרובות גם קומוניסטים ופרטיזנים לא-יהודים.

2. בחלק מהישובים, בייחוד בכפרים ובעיירות שהישוב היהודי בהם היה קטן והתושבים המקומיים הכירו את היהודים, נמנעו הגרמנים מרישום וממינוי יודנרט, ומיד החלו בריכוז היהודים וברציחתם.

3. בחלק מן הישובים החלה הפעולה להשמדת היהודים בריכוזם בשכונות מסוימות. באותם הישובים נצטוו היהודים לעבור לאחת השכונות, לרוב שכונה שהתגוררו בה יהודים רבים יחסית, והאוכלוסייה הלא-יהודית נצטוותה לצאת ולעבור לדירות שהתפנו בשכונות אחרות. באותם ישובים הוקם אפוא מעין גטו, ובו ישוב בצפיפות איומה כמעט כול התושבים היהודים.



לעיתים קרובות לא היה הגטו מגודר והשמירה עליו היתה רופפת. תושבי הגטו נצטוו לענוד סימן היכר מיוחד – סרט לבן או מגן דוד. מהגטו היו נלקחים לעבודה מחוצה לו אנשים צעירים, בעלי-מלאכה ועוד, והם עשו עבודות שונות אגב התעללות קשה בהם. אך הגטאות הללו שבתחומי בריה"מ בגבולות שעד 1939 התקיימו זמן קצר ביותר, לא יותר מחודשים מספר, פרט לגטו מינסק. מהגטו נלקחו היהודים, כולם יחד או בכמה מועדים סמוכים זה לזה, ונורו בקרבת מקום בשיטה שתוארה לעיל.

4. בישובים אחדים רוכזו היהודים במעין מחנות ריכוז במבנים של בית-חרושת, או, לעיתים, בשדה הפתוח. המקום גודר והוצבה עליו שמירה. גם הם נצטוו לענוד סימני היכר, סרט לבן או מגן דוד. פעם בפעם הוצאו מהמחנה אלפי יהודים והובלו למקומות הרצח הסמוכים לעיר.

לפי הסכם בין הרומנים לגרמנים שנחתם ב-30 באוגוסט 1941 בטיראספול (Tiraspol), העבירו הגרמנים למינהל הרומנים שטח של כ-10,000 מילין רבועים (כ-25,000 קמ"ר) בין הנהר דניסטר ובין הנהר בוג, מצפון לאודסה, והוא כונה טרנסניסטריה. ערב מלחמת-העולם השנייה התגוררו בשטח ההוא מאות אלפי יהודים. עם כיבוש האיזור רצחו הגרמנים המוני יהודים. ואולם, אחרי-כן נמצאו היהודים באיזור ההוא בעיקר בידי הרשויות הרומניות, והללו קיבלו סיוע והדרכה מידי הגרמנים. הרשויות הרומניות העבירו את היהודים למחנות ריכוז, ושם שררו רעב, קור ומגיפות. את היהודים הכלואים בהם העסיקו בעבודות קשות ביותר, אגב התעללות אכזרית בהם. פעם בפעם גם ערכו הרומנים הוצאות להורג בקרב הכלואים, למען יראו ויִכְאוּ. הצבא הרומני, ובכלל זה הזרועות שטיפלו ביהודים, היה פחות יעיל ומסודר מהצבא הגרמני, במחנות הריכוז היו לא מעט פרצות, והדבר איפשר ליהודים להשיג מחוץ למחנה מעט מזון וכיוצא בזה. ואכן, יהודים השתדלו להימלט משטח הכיבוש הגרמני של בריה"מ לעבר טרנסניסטריה, ואולם, רק יחידים הצליחו בכך. אומנם, במחנות הללו מתו יום יום מאות נפש, אך שיעור היהודים שנותרו בחיים עם שחרור השטחים הכבושים היה גבוה בטרנסניסטריה הרבה יותר מאשר בשטחי בריה"מ שהיו בשליטת הגרמנים.

בעת רציחות ההמונים של היהודים בתחום שליטת הגרמנים בבריה"מ, שבהן הושמדו מרבית היהודים בכול ישוב וישוב, נמשך המצוד על המעטים שהצליחו להימלט או להתחבא. לתושבים היו דרכונים סובייטים ובהם צויין הלאום, והדבר הקל על הגרמנים ועוזריהם בזיהוי ואיתור היהודים, ורק מעטים מאוד ניצלו הודות לעזרתה של האוכלוסייה סביבם. המשטר שהנהיגו הגרמנים בשטחי בריה"מ הכבושים היה קשה ביותר, והוצאות להורג פומביות היו מעשים של יום יום. רק מעטים מאוד מקרב הלא-יהודים סיכנו את חייהם והחביאו יהודים. חלק מן האוכלוסייה, ובכללם גם תופסי עמדות במנגנון הסובייטי הנמוך והבינוני, שיתפו



פעולה עם הגרמנים וסייעו בצורה פעילה לרצח יהודים. תגובותיה של מרבית האוכלוסייה המקומית, שרצח היהודים נעשה ממש לנגד עיניה, נעו בין אדישות, מתוך השתתפות בצערם של היהודים, או מתוך שמחה לאידם.